

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

محمد اول

۱۱۷۵۶

دانشگاه علامه طباطبائی

دانشکده علوم اجتماعی

رشته ارتباطات

رساله:

برای دریافت درجه دکتری (Ph.D) در رشته ارتباطات

موضوع:

ارتباطات آئینی و قدرت سیاسی در ایران؛

پرسی روابط متقابل نماز جمعه و رسانه‌های

جمعی در انتخابات ریاست جمهوری

جلد اول

استاد راهنما:

دکتر کاظم معتمدزاد

استاد مشاور:

دکتر نادر سالارزاده امیری - دکتر محمد مهدی فرقانی

دانشجو:

احمد صدیق‌نیا

۹۵۴۴۲

پشت ۱۳۸۶

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول. مقدمه
۱	طرح مسئله
۲	هدف اصلی تحقیق
۴	چارچوب نظری و مفهومی پژوهش
۸	روش تحقیق
۹	ضرورت و اهمیت تحقیق
۱۰	اهمیت موضوع تحقیق
۱۱	سؤال‌های اصلی پژوهش
۱۲	● جمع‌بندی (فصل اول)
۱۴	○ پی‌نوشت‌ها (فصل اول)
فصل دوم. مبانی و چارچوب مفهومی و نظری تحقیق؛ آیین، ارتباط و ارتباطات آیینی	
	مقدمه
۱۵	۱. مبانی نظری
۱۶	۲. چارچوب نظری
۱۸	۳. مفاهیم نظری و عملی (کاربردی)
۲۳	بخش یکم. سنت، دین، آیین
۸۹	○ پی‌نوشت‌ها (فصل دوم - بخش یکم)
۹۳	بخش دوم. رویکرد ارتباطی به آیین
۱۴۷	○ پی‌نوشت‌ها (فصل دوم - بخش دوم)
بخش سوم. آیین و رویکردهای نظری: مبانی، چارچوب و مفاهیم نظری	
۱۵۱	۱. آیین به عنوان الگوی پژوهش
۱۵۹	۲. آیین و تضاد
۱۶۷	۳. آیین و قدرت
۱۸۵	○ پی‌نوشت‌ها (فصل دوم - بخش سوم)
بخش چهارم. مروری بر مطالعات و تحقیقات انجام شده درباره موضوع	
۱۸۷	۱. مطالعات و پژوهش‌ها در جهان
۲۰۲	۲. مطالعات و تحقیقات در ایران
۲۰۹	۳. پژوهش‌های آیینی در ایران
۲۱۵	○ پی‌نوشت‌ها (فصل دوم - بخش چهارم)

مطالعات آیینی در ایران

۱۳۸۷ / ۱۳ / ۷

۹

اسکریپت

بخش پنجم. آیین عبادی سیاسی نماز جمعه در خاور میانه؛
ارتباط آیینی در کشورهای مسلمان

۲۱۷	۱. پیام آیینی
۲۳۷	۲. ارتباط‌گران آیینی
۲۵۰	۳. رسانه‌های آیینی
۲۶۱	○ پی‌نوشت‌ها (فصل دوم - بخش پنجم)

بخش ششم. نماز جمعه در ایران

۲۶۳	۱. پیام
۲۷۸	۲. ارتباط‌گران
۲۸۵	۳. رسانه‌ها
۲۹۱	○ پی‌نوشت‌ها (فصل دوم - بخش ششم)

بخش هفتم. قدرت سیاسی

۲۹۳	۱. سیاست
۲۹۴	۲. قدرت
۳۰۷	۳. قدرت سیاسی
۳۱۲	○ پی‌نوشت‌ها (فصل دوم - بخش هفتم)

بخش هشتم. سنت، قدرت سیاسی و سیاست آیینی در ایران

۳۱۳	۱. قدرت سنتی و سیاست آیینی
۳۲۳	۲. ساختار آیینی قدرت و دموکراسی
۳۳۵	۳. انتخابات ریاست جمهوری
۳۶۰	○ پی‌نوشت‌ها (فصل دوم - بخش هشتم)

بخش نهم. ارتباطات آیینی و قدرت نمادین در ایران

۳۶۳	۱. تحول ارتباطات آیینی
۳۶۸	۲. نمادها، آیین‌ها و نمادهای آیینی
۳۸۷	۳. آیین‌های رسانه‌ای و رسانه‌های آیینی
۴۰۳	○ پی‌نوشت‌ها (فصل دوم - بخش نهم)

بخش دهم. جمع‌بندی (فصل دوم): مبانی و چارچوب نظری و مفهومی تحقیق؛

۴۰۵	آیین، ارتباط و ارتباطات آیینی
-----	-------------------------------

فصل سوم. روش تحقیق

۴۴۷	بخش یکم. رویکرد پژوهشی
۴۵۱	بخش دوم. روش و تکنیک کیو (Q)

۴۶۶

بخش سوم. کاربرد روش کیو در این پژوهش

۴۸۴

• خلاصه و جمع‌بندی (فصل سوم)

۴۸۶

○ پی‌نوشت‌ها (فصل سوم)

فصل چهارم. بررسی یافته‌های تحقیق

۴۸۷

• سؤال‌های پژوهش

۴۹۸

۱. بررسی یافته‌ها بر اساس تقسیم مشارکت‌کنندگان به دو گروه

۵۰۷

۲. بررسی گویه‌های توافقی در دو گروه

۵۱۴

۳. بررسی تفاوت‌های دو گروه درباره گویه‌های پژوهش

۵۲۰

۴. بررسی نظرهای مشارکت‌کنندگان درباره عنوان پژوهش

۵۳۱

۵. بررسی کلی نظر مشارکت‌کنندگان درباره گویه‌های پژوهش

فصل پنجم. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۵۳۳

۱. جمع‌بندی

۵۴۲

۲. نتیجه‌گیری

۵۵۱

۳. محدودیت‌ها و پیشنهادها پژوهش

پیوست‌ها

۵۶۱

۱. آیین؛ گفتمان؛ جهانی‌سازی

۵۷۷

۲. پرسشنامه

۵۸۷

۳. پیوست فصل چهارم

۶۰۵

• منابع تحقیق

فصل اول

مقدمه

قیام بهمن ۵۷، که سه دهه پیش در ایران روی داد، انقلابی آیینی^۱ به دنبال داشت؛ «انقلابی بزرگ» که به یاری «رسانه‌های کوچک» شکل گرفت (۱). این انقلاب نمایش وسیع و عمیقی از شکل‌ها^۲، شمایل‌ها^۳، صداها و رنگ‌ها را احیا، ایجاد، بازسازی و راهی رسانه‌ها کرد. در جریان این انقلاب، تمامی انواع و اشکال آیین‌های اسلامی و به ویژه شیعی به کار گرفته شدند تا مردم را به سوی هدف‌های انقلابی اسلامی بسیج و تمامیت قدرت را کسب و حفظ کنند و به سطوح و ابعاد مختلف حیات اجتماعی بسط دهند. در جریان انقلاب، جنگ، سازندگی و پس از آن، رهبران مذهبی - سیاسی، به یاری ارتباطات سنتی^۴ و رسانه‌های مدرن^۵، توده‌های مردم را در مسیر هدف‌های انقلاب اسلامی به حرکت درآوردند و در صحنه نگاه داشتند. در تمامی این مراحل، نماز به عنوان ارتباط فردی^۶، نماز جماعت همچون ارتباط گروهی^۷ و نماز جمعه به مثابه ارتباط عمومی^۸، و به ویژه به عنوان ارتباط سیاسی^۹ و فراگیر، به یاری رسانه‌های جمعی^{۱۰}، در زمینه‌های سازمان‌دهی، هماهنگی، مدیریت، اصلاح مسیر، دستورگذاری^{۱۱}، نظارت^{۱۲}، ارشاد، هدایت و آموزش، در تمامی صحنه‌ها و نهادهای اجتماعی، حضور فعال داشته‌اند.

طرح مسئله

نماز جمعه، با احیا، بازسازی، ایجاد و گسترش مناسبت‌ها و تشکیل نهادهای جدید و تشدید نظارت بر سازمان‌های موازی و رقیب و مشابه اجتماعی، به ویژه سازمان‌های غیردولتی^{۱۳}، به

1. ritual revolution

2. forms

3. icons

4. traditional communications

5. modern media

6. personal communication

7. group communication

8. public communication

9. political communication

10. mass media

11. agenda setting

12. surveillance

13. NGOs - (nongovernmental organizations)

شیوه‌های مختلف، در جهت یکسان‌سازی و ایجاد هماهنگی در گروه‌های اجتماعی، فعالیت کرده است. شاید بتوان گفت، نماز جمعه، به ویژه بعد از انقلاب، به عنوان رسانه‌ای^۱ دستورگذار و قدرتمند، به ارتباطات و رسانه‌ها و فضاهای سنتی، از جمله «مسجد»، مفهوم وسیع‌تری داده است، ضمن آن که معنای خود آن هم به گونه‌ای نسبت به قبل از انقلاب، تفاوتی چشم‌گیر پیدا کرده و همراه با این گسترش و تعمیق نقش‌ها و کارکردهای آن، به شکلی متناسب با اهداف نظام، بسط یافته است. نهاد نماز جمعه، گاه از نقش «حزب»^۲ سیاسی^۲ فراتر رفته و با توجه به نیاز جامعه به شکل متکثر اجتماعی، کوشیده است نقش «جبهه»^۳ ای سیاسی و فراگیر را ایفا کند و تا حد امکان به تمامی حوزه‌های اجتماعی پاسخ گوید. از این رو، می‌توان به نماز جمعه به عنوان نهادی نگاه کرد که در سرپرستی کلان و خرد جامعه، در «قالب مدیریت عبادی سیاسی»، نقشی محوری داشته است.

با این حال، این نهاد، به سبب حجم، وسعت و عمق موضوع‌هایی که با آن‌ها روبه‌روست؛ و نیز از جهت ایفای نقش تاریخی در زمینه مأموریت عبادی سیاسی، با توجه به محدودیت تشکیلاتی و توان تخصصی و مدیریتی، حتی با وجود داشتن سابقه تاریخی، کمتر به عنوان ارتباطی آیینی و موضوعی مناسبی برای رسانه‌های سراسری، مورد بررسی قرار گرفته است. به علاوه، درباره تأثیر متقابل آیین‌های مذهبی و هنجارهای رسانه‌ای بر یکدیگر، به ویژه در زمینه تحول الگوهای مناسبی در رسانه‌ها، از جمله در زمینه انتخابات ریاست جمهوری در ایران کم‌تر سخنی به میان آمده است.

هدف اصلی تحقیق

شناخت آیین‌ها، ریشه‌ها، تحولات و پیامدها و کاربردهای آن‌ها همواره برای تمامی نسل‌ها اهمیت برجسته‌ای داشته است. آیین‌ها، در شرایط کنونی، و با توجه به تغییرات عمده در ارتباطات جهانی و داخلی نقش بسیار عظیمی ایفا می‌کنند. شناخت نماز جمعه به عنوان آیینی مهم در سراسر جهان اسلام و در ایران بعد از انقلاب، به ویژه در متن کنونی تحولات جهانی، نیازمند اجرائی مطالعات و تحقیقات گوناگون از دیدگاه‌ها و زوایای مختلف است. موضوع و عنوان اصلی این تحقیق «بررسی روابط متقابل^۳ نماز جمعه و رسانه‌های جمعی در انتخابات ریاست جمهوری» در نه دوره گذشته، به ویژه در پیوند با هدف‌های نظام جمهوری اسلامی ایران است. بررسی این موضوع، به ویژه در پیوند با شکل تولید و پخش رسانه‌های مدرن آن، از طریق وسایل ارتباط جمعی، اهمیت بسیار زیادی دارد. هدف اصلی پژوهش این است که دریابیم آیین نماز جمعه چگونه وارد رسانه‌ها، به خصوص تلویزیون می‌شود و با پذیرش چه شیوه‌های روزنامه‌نگارانه^۴ و رسانه‌ای^۵ به رفتارهای انتخاباتی شکل می‌دهد و از این طریق هنجارها و رفتارهای رأی‌دهی را هدایت می‌کند(۲). به علاوه، این نکته اهمیت دارد که

1. a medium

2. political party

3. mutual relationship

4. journalistic methods

5. media methods

خود این آیین نیز در پیوند با رسانه‌های جمعی و سایر هنجارهای آیینی با چه تغییراتی روبه رو می‌شود.

این هدف، از طریق مطالعه کنش متقابل^۱ دین^۲ و رسانه‌ها^۳، با تکیه بر آیین‌ها، به ویژه آیین‌های مذهبی، مخصوصاً نماز جمعه در ایران، و در پیوند با رسانه‌ها، به خصوص تلویزیون دنبال می‌شود. این هدف، با تأکید بر مراسم، مناسبت‌ها، مناسک و آیین‌ها، و در این پژوهش، به قالب نماز جمعه و نقش هماهنگ‌کننده، سازمان‌دهنده و دستورگذار آن برای رسانه‌ها، به ویژه در زمان و در زمینه برگزاری انتخابات ریاست جمهوری کشور، توجه دارد.

نتایج این تحقیق ممکن است بتواند به شناخت بیشتر مدیریت آیینی - مذهبی و راه‌های بومی‌سازی و اعمال قدرت سیاسی در اداره امور جامعه و موانع و مزایای آن در زمینه‌های رشد و توسعه راهبردهای «حاکمیت آیینی» در کشور یاری دهد. این تحقیق در واقع می‌کوشد تأثیر رسانه‌ها را نیز بر این آیین مذهبی - سیاسی در دوره‌های معین و مهم انتخابات ریاست جمهوری مورد توجه قرار دهد.

بخشی از هدف‌های تحقیق، با بررسی هدف‌های رهبران و مسئولان این آیین، تعیین و دنبال می‌شود. هدف اعلام شده مسئولان و شورای سیاست‌گذاری ائمه جمعه از برگزاری نماز جمعه طرح مسائل و نکته‌هایی است که مهم‌ترین آن‌ها به این اختصاراند: شناخت مطالب عنوان شده در خطبه‌ها از سوی خطبا و رعایت مدت زمان آن‌ها؛ استفاده از زمان اختصاص یافته به تقوا؛ توجه به مطالب امیدبخش، مسائل ایران و ارتباط مطالب با سخنان مقام معظم رهبری، شناخت مخاطب نماز جمعه؛ شناخت شیوه‌های دعوت مخاطبان؛ انطباق مطالب ارائه شده در خطبه‌ها با رویدادهای مهم هفته؛ جهت‌گیری سیاسی؛ شناخت منتقدان و طرفداران؛ و ارائه بهترین شیوه ایراد سخنرانی در خطبه‌های نماز جمعه و رعایت اصول فصاحت و بلاغت به منظور جذب هر چه بیشتر مخاطبان. هدف‌های نماز جمعه به اختصار عبارت‌اند از: آگاهی بخشیدن به مردم در زمینه معارف اسلامی و رویدادهای مهم اجتماعی سیاسی؛ ایجاد همبستگی و انسجام هر چه بیشتر در میان مسلمانان به گونه‌ای که دشمنان را به وحشت اندازد؛ تجدید روح دینی و نشاط معنوی برای توده مردم مسلمان؛ و جلب همکاری برای حل مشکلات عمومی (شماره‌های ۱۱ و ۱۲، پی‌نوشت فصل اول).

با توجه به هدف اصلی تحقیق، از میان این هدف‌ها، به ویژه این نکته اهمیت دارد که جهت‌های اصلی آگاهی‌بخشی، همبستگی و ارشاد، از دیدگاه صاحب نظران، تا چه حد مؤثر بوده‌اند. بر این اساس، هدف تحقیق نیز این است که این اهداف تا چه حد تأمین می‌شوند، در چه جهت‌هایی حرکت می‌کنند و به ویژه در شکل رسانه‌ای تا چه حد مورد نظر و مطلوب رهبران و مسئولان این نهاد بوده‌اند. به علاوه، این آیین، در شکل رسانه‌ای چه تغییراتی داشته است یا احتمال دارد داشته باشد. یادآوری می‌شود که این تحقیق غیرتجویزی^۴ و بیشتر توصیفی^۵ است، آن

1. interaction

2. religion

3. media

4. nonprescriptive

5. descriptive

هم درباره نقاط همگرایی آیین نماز جمعه، رسانه‌ها، به ویژه تلویزیون، در جریان انتخابات ریاست جمهوری در ایران، و از دید صاحب نظران دین، سیاست و رسانه.

چارچوب نظری و مفهومی پژوهش

چارچوب نظری پژوهش الگوی آیین^۱ است که به سبب چندوجهی بودن پدیده مورد بررسی، نمونه‌هایی از نظریه‌های جامعه‌شناختی و مطالعات انتقادی در ارتباطات اجتماعی و تحقیقات رسمی، تجویزی و غیررسمی، در زمینه‌های مربوط به این مباحث را تا حد امکان هم‌پوشانی می‌دهد. آیین چارچوبی است در جهت نظم‌بخشی به مباحث مطرح شده و نظم‌دهنده کلی بحث‌های مورد بررسی در این پژوهش. به نظر می‌رسد با توجه به شرایط فرهنگی جوامع معین از جمله ایران، آیین الگوی مناسبی برای کسب، حفظ و توزیع قدرت است و برای اداره امور جامعه به کار گرفته می‌شود.

در این پژوهش، آیین به عنوان چارچوب و مدل نظری و عملی، در سراسر تحقیق مورد تأکید و ارجاع قرار دارد. الگوی آیین از مطالعات پژوهشگران برجسته در این زمینه، از جمله کترین بل^۲ بهره‌گیری شده است. بل پژوهشگر کانادایی (۱۹۵۴-) در زمینه مطالعات دینی در دانشگاه سنتا کلارا^۳، متخصص در روش‌شناسی دین و مذهب چینی و بُعد آیینی مذهب است. او، با تکیه بر مطالعات انسان‌شناختی، راهبردها و روابط نیرومندی را در حوزه آیین‌ها باز یافته است. آثار بل، در دهه ۱۹۹۰، مدلی موفق برای تدوین و نگارش گزارش‌های مطالعات دینی و آیینی فراهم آورد.

در سال‌های دهه ۱۹۹۰، علاقه فزاینده‌ای به مطالعه آیین، به عنوان کلیدی اصلی در تحلیل‌های فرهنگی مشاهده و متمرکز شد که در دهه نخست هزاره سوم میلادی نیز ادامه یافته است. تداوم این مطالعات بنیادی در چارچوب آیین و درباره آن، اهمیت مطالب، روش‌ها و علاقه‌ها را به این موضوع نشان می‌دهد. بل در پاسخ به این پرسش که مفهوم آیین برای تفکر انتقادی تا چه حد مفید است، تحلیل نظری فشرده‌ای را ارائه می‌کند که در مطالعات آیین بسط یافته است. این مدل به انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی و تاریخ ادیان تکیه می‌کند. کتاب مهم بل، یعنی *نظریه آیین و عمل آیین*^۴، نه تنها انتقادی درباره وضعیت کنونی مطالعه آیین را ارائه می‌کند، بلکه راه تازه‌ای از چارچوب دادن به آینده پژوهشی درباره آیین‌ها و ساختن آن‌ها را بر اساس کارهای نظری قوم‌نگارانه‌ای نشان می‌دهد که به نحوی تازگی دارد و امروز هم دنبال می‌شود. در واقع، آیین، همزمان به یک هدف، روش، و حتی به سبکی پژوهشی در صحنه علمی در سراسر جهان تبدیل شده است (۳). بل می‌کوشد، با رهیافتی تحلیلی، فعالیت‌های آیینی را با دیگر شکل‌های رفتارهای اجتماعی مقایسه کند. گفتمان نظری درباره آیین به عنوان کلیتی منسجم و با این اهمیت منطقی، بر اساس تقابل اندیشه و عمل سازمان یافته است.

1. ritual

2. Catherine Bell

3. Santa Clara

4. *Ritual Theory, Ritual Practice*

برخی پژوهشگران آیین را، کنش و عمل اجتماعی^۱ و تعالی بخشیدن به آشکارترین شکل‌های دوگانه اندیشه و عمل تعریف می‌کنند. پل آیینی‌سازی^۲ را به عنوان شیوه‌ای راهبردی از کنش‌گری پیشنهاد می‌کند و توضیح می‌دهد که چگونه و چرا این کنش خود را از اعمال دیگر جدا می‌کند و آیین از چه راهی از غیرآیین متمایز می‌شود. آیین، چه به عنوان پدیده‌ای جهانشمول^۳ و در عین حال جهانی^۴ و چه به مثابه ساختاری نظری، و یا با تأکید بر عینیت تعریف‌های آن و بر مبنای تغییرکننده‌ای قدرتمند، صرفاً ابزاری تحلیلی است. کاربری این ابزار باید با تکیه بر داده‌ها و مسیرهای تعیین‌کننده آن صورت گیرد و هدف تفسیر و تبیین روابط روشن، و تمایز مرزهای نظریه و داده‌ها در این تحلیل حفظ گردد. همچنین، برای جلوگیری از لغزش، ضروری است درباره رابطه آیین با گفتمان‌های وسیع‌تر بستر فرهنگی اجتماعی آن، که آیین بخشی از آن است، تأمل شود.

آیین را می‌توان، بر اساس رویکرد ارتباطی، به سه سطح فردی، گروهی و عمومی نیز تقسیم کرد. بر این اساس، هر یک از این سطوح، ظرفیت زبانی ویژه‌ای دارد که آن را از نظر قابلیت نمایشی و توان ارتباطی از یکدیگر متمایز می‌کند و در نتیجه امکانات متفاوتی از نظر شکل ارتباط رسانه‌های مدرن در مقایسه با وسایل ارتباط سنتی به آن‌ها می‌بخشد. ویژگی ارتباط‌پذیری دین، مذهب و آیین، قابلیت زمینه‌ای، ویژگی و بستر اصلی نمایش‌پذیری و اهمیت فزاینده این سه حوزه را در سطوح نمایش‌پذیری برای انواع ارتباط فردی^۵، گروهی^۶ و عمومی^۷ نشان می‌دهد. همچنین، بررسی روابط متقابل رسانه‌ها با این سه مفهوم، یعنی دین، مذهب و آیین، توان رسانه‌ها را برای عینیت‌بخشی به انواع ارتباطات مشخص می‌کند و در عین حال، بُعد یا سطح چهارمی را بر ابعاد مطالعات و تحقیقات در علوم اجتماعی می‌افزاید که همانا جنبه رسانه‌ای، ارتباطی و نمایشی است. این مطالعات در این جا (فصل اول) به اختصار، و در فصل دوم (به عنوان چارچوب نظری و مفهومی) به طور مشروح‌تر و با ذکر مآخذ دقیق‌تر، ارائه می‌شوند.

در بررسی آیین، به شکل وسیع و مبسوط از مفاهیم آیینی و آیینی‌سازی در مطالعات و تحقیقات پل (تمرکز بر آیین)، اریک رودنبولر^۸ استاد ارتباط در دانشگاه تگزاس در آمریکا (تکیه بر آیین و ارتباط و رسانه)، و نیک کودری^۹ پژوهشگر معاصر در زمینه آیین و رسانه‌های نوین، تأکید بر آیین‌های رسانه‌ای، و کاربردهای آن‌ها بهره‌گیری می‌شود. این پژوهشگران، عمده‌ترین آثار مربوط به آیین را مورد مطالعه قرار داده، و به شکل نظریه‌ها و کاربردهای عملی بسیار مفید، جمع‌بندی کرده‌اند. پژوهشگر نیز کوشیده است تا حد امکان مطالعات این حوزه را تا زمان تدوین رساله، با مراجعه به نمونه‌هایی از منابع اسلامی و ایرانی مربوط به آیین، در کتاب‌ها، مقاله‌ها و

1. social action

2. ritualization

3. universal

4. global

5. individual communication

6. group communication

7. public communication

8. Eric Rothenbuhler

9. Nick Couldry

گزارش‌ها و رویکردها در رسانه‌ها و مطبوعات همراه کند و به شکل تطبیقی مورد مطالعه و استفاده قرار دهد.

اریک رودنبولر^(۴) در کتاب *ارتباط آیینی*^۱، ارتباطات آیینی^۲ و مناسکی را، از مکالمات و گفت‌وگوهای روزمره تا مراسم و تشریفات رسانه‌ای شده^۳، بررسی می‌کند. رودنبولر، در این کتاب، به شیوه‌های گوناگونی اشاره می‌کند که در آن‌ها ارتباط در جامعیت بخشیدن به نظم‌های فردی و اجتماعی مشارکت دارد، و برای مثال، از آیین‌های ارتباط، و صنایع رسانه‌ها به عنوان تولیدکنندگان فرهنگ عامه یاد می‌کند. به عقیده رودنبولر، آیین‌ها به عنوان جزء تشکیل‌دهنده نظم نمادین^۵، تقریباً در تمامی کنش‌های اجتماعی حضور دارند. رودنبولر آیین‌ها و مناسک را شکلی ارتباطی می‌داند و ارتباطات آیینی را برقراری ارتباط به یاری آیین‌ها و مناسک به شمار می‌آورد. به نظر او، ارتباطات آیینی ساز و کارها، ابزارها و دستگاه‌های مؤثر ارتباطی‌اند، که به یاری نظم‌بخشی و تأثیرگذاری نمادین، واقعیت ساخته شده اجتماعی را نشان می‌دهند. او همچنین، به یاری مباحث نظری و عملی در زمینه آیین‌ها، ارتباط رسانه‌ای آیین‌ها و کاربری رسانه‌های آیینی شده و کارکردهای آیینی فرهنگ رسانه‌ای را مورد بررسی قرار می‌دهد. او همچنین، به خبر، تلویزیون و فرهنگ عامه به عنوان اسطوره و آیین نظر دارد و نمایش اخلاقی را به عنوان مبنای مدل‌دهی به نقش‌های اجتماعی مطالعه می‌کند. آیین‌های سیاسی، از جمله انتخابات، و ساختارهایی مانند دولت، قدرت، سخنرانی، خطبه‌خوانی و مراسم بیانی و سیاسی و جشنواره‌ها و مراسم عمومی، در چارچوب آیین، چشم‌اندازهای بدیعی را در این زمینه از مطالعات ترسیم می‌کنند.

آیین از نیرومندترین شکل‌های ارتباط تأثیرگذار است و از راه‌های مختلف این تأثیر را نشان می‌دهد. آیین شیوه‌ای رسمی است و از نظر فنی، آشکارا کنش نمادین را بر کنش ابزاری ترجیح و مورد تأکید قرار می‌دهد. آیین نمایش داوطلبانه رفتار الگویی شده است که به تناسب شرایط، برای تأثیرگذاری به طور نمادین یا مشارکت در زندگی جدی اهمیت دارد. آیین‌ها کارکردها، شکل‌ها و انواع گوناگون دارند و برای مقاصد مختلفی به کار می‌روند و آیین‌های عبادی سیاسی از مهم‌ترین آیین‌ها به شمار می‌روند. ویژگی تمام آیین‌های انسانی، به عنوان یک اصل ارتباطی این است که، هر جا آیین‌ها ظاهر شوند، رفتار الگو داده شده نمادهایی را شکل می‌دهد که تأثیر آن فراتر از خود رفتار است؛ بدون این رفتار مولد، هیچ چیز نمی‌تواند آیین باشد؛ و تمامی آیین‌ها این هدف را در خود دارند. به علاوه، منطق مولد آیین‌ها باید منطق مولد ارتباط نیز باشد. کنش ارتباطی نمی‌تواند بدون این منطق موجودیت یابد و در تمامی کنش‌های ارتباط وجود این منطق پیش فرض است. از این رو، آیین و ارتباط نزدیکی زیادی با هم دارند. آن‌ها از نظر منطقی به هم وابسته‌اند و ویژگی خانوادگی مشترکی دارند. بنابراین، ارتباط شکلی از آیین است و آیین صورتی از ارتباط.

بر این اساس، هر کس آیینی برگزار کند، دست کم به شکل ضمنی می‌پذیرد که رفتار الگویی

¹ . *Ritual Communication*

² . ritual communications

³ . conversation

⁴ . mediated ceremony

⁵ . symbolic order

او، به طور نمادی، با معنی و مؤثر است. به عبارت دیگر، شرکت‌کنندگان در آیین‌ها کاری نمادین انجام می‌دهند. آن‌ها نمادها را برای تحقق مقاصد اجتماعی به کار می‌برند. از این رو، آیین به شکلی نزدیک با مقاصد اجتماعی، به مثابه بخش عمده‌ای از واقعیت اجتماعی محسوب می‌شود. اصل ارتباطی دیگر، یعنی داوطلبی‌گرایی، گر چه مهم است، اما اغلب به طور ضمنی مطرح می‌شود. به علاوه، آیین، همچون ارجاع به واقعیت، به زندگی جدی باز می‌گردد. با افزودن این دو اصطلاح به مفاهیم قبلی، تعریف رسمی آیین به این گونه شکل می‌گیرد:

آیین اجرای داوطلبانه رفتار الگویی شده به شکل متناسب، برای تأثیرگذاری به صورت نمادین یا مشارکت کردن در زندگی جدی است (۵).

این تعریف، گر چه کلی و آسیب‌پذیر به نظر می‌رسد، اما در اصل نرمش‌پذیر است. اگر این تعریف با دقت به کار رود، تمامی گستره آیین‌ها را در جهان در بر می‌گیرد؛ از دست دادن و تعظیم کردن، تا آیین‌های عبادی سیاسی، و اعمال هنری، جشنواره‌ای؛ و نیز اقتصاد سیاسی جهانی، ضمن آن که به روشنی میان شکل‌های ارتباطی وابسته به آن‌ها تمایز می‌گذارد (۶). به عنوان مثال، نماز فردی (فردا یا انفرادی)، نماز جماعت و نماز جمعه، به ترتیب نشان‌دهنده سه سطح از ارتباطات آیینی فردی، گروهی و عمومی‌اند، که هر سه مراسم، به یاری رسانه‌های جمعی به حوزه ارتباطات اجتماعی انتقال می‌یابند. به این ترتیب، نماز از شکلی دینی - آیینی و درون - برون فردی، به مرحله جماعتی (گروهی) و جمعه‌ای (شکل عمومی)، به یاری شیوه‌ها و فن‌آوری‌های رسانه‌های مدرن، ابعاد خود را باز هم گسترش می‌دهد و به ارتباط جمعی^۱ و رسانه جمعی^۲ یا رسانه توده‌ای^۲ تبدیل می‌شود.

منابع مهم در این زمینه، علاوه بر مأخذ عمومی با رویکرد دین و رسانه، نمونه‌هایی از پژوهشگران در دسترس هستند که در حوزه‌های دین، آیین و رسانه‌ها، از جمله کاربردهای آیینی وسایل ارتباط سنتی و مدرن در ایران و جهان مطالعه و پژوهش کرده‌اند (۷). این پژوهشگران، تا جایی که امکان داشته و در دسترس بوده‌اند، طرف مشورت، مضاحبه و گفت و گو قرار گرفته‌اند (۸). این منابع، به تبع مأخذ و چارچوب نظری تحقیق، خود در قالب و قالب کلی مطالعه مفهوم آیین، و با رویکرد بررسی آن در دوره مورد مطالعه، یعنی انتخابات، به ویژه انتخابات ریاست جمهوری، از مهم‌ترین و حساس‌ترین مبانی در تعیین سرنوشت و اجرای عملی و آزمون واقعی نظریه‌های اجرایی در انقلاب اسلامی به شمار می‌روند. از سوی دیگر، انتخابات سبب شده‌اند که نماز جمعه بیش از پیش، برای جلب افکار عمومی، به رسانه‌ها متوسل شود، و به ویژه در این دوره‌ها گروه‌های بیشتری از مردم را به مشارکت در این آیین و یا توجه بیشتر به آن فراخوانند. بر همین اساس، انتخابات، افکار عمومی و رسانه‌ها، به ویژه تلویزیون، برای بازنمایی این آیین‌ها، یعنی نماز جمعه و انتخابات، اهمیتی فزاینده یافته‌اند.

1. mass communication

2. mass medium

روش تحقیق

این پژوهش که با رویکرد پژوهش کیفی کمی اجرا شده، (و در فصل سوم رساله، به تفصیل از آن یاد شده (۹)، در پیوستار روش‌شناسی کیو بازتاب یافته است: ابتدا، داده‌های زمینه‌ای بررسی و طبقه‌بندی و سپس به یاری تکنیک کیو (کوانل)^۱، در قالب پرسشنامه‌ای با گویه‌های موضوعی و مضمونی تحقیق به عنوان ابزار کمی پژوهش، داده‌های مربوط به نگرش‌های کارشناسان گردآوری و اندازه‌گیری شده‌اند. در پایان نیز این یافته‌ها به کمک سایر داده‌های زمینه‌ای مورد تحلیل قرار گرفته‌اند.

در این رویکرد، روش کیو هم به مثابه چارچوب روش شناختی کیفی و هم به عنوان نوعی پیمایش و روش کمی برای نگرش‌سنجی کارشناسان، مدرسان و پژوهشگران دین، سیاست و رسانه به کار گرفته شده است، چرا که به نظر می‌رسد کیو تمامی روش‌شناسی‌های کیفی و کمی مورد نیاز برای اجرای این پژوهش را همراه دارد.

رویکرد پژوهش، از نظر نوع تحقیق، بنیادی و شکل آن توصیفی است، اما گرایشی اکتشافی و تمایلی برای حرکت در جهت یافتن و طبقه‌بندی قوانین و قواعد مربوط به موضوع تحقیق را جست و جو می‌کند. همچنین، این پژوهش، گر چه دارای فرضیه نیست، اما پرسش‌هایی را مطرح می‌سازد که پاسخ به آن‌ها ممکن است به یافتن نکات قابل تعمیم در صورت‌بندی فرضیه‌های مفید در این مورد کمک کند. به علاوه، نتایج این پژوهش ممکن است مأخذی برای پژوهش‌های بنیادی و کاربردی باشند.

تکنیک کیو (کوانل) را نخستین بار فیزیکدان و جامعه‌شناس انگلیسی، ویلیام استیفنسون^۲ پژوهشگر بریتانیایی در جنگ دوم جهانی (۱۸۹۷-۱۹۸۹)، با نگارش کتاب *مطالعه رفتار: تکنیک کیو و روش‌شناسی آن*^۳، ارائه کرد. او دستیار چارلز اسپیرمن^۴، خالق تحلیل عاملی^۵ بود. استیفنسون، در روش کیو که یکی از مطرح‌ترین روش‌های نگرش‌سنجی است، بر دو ماتریس مستقل داده‌ها^۶ تأکید می‌ورزد: نخست اقدامات عینی^۷؛ و دوم اقدامات ذهنی^۸ که این دو دسته اقدام با یکدیگر رابطه‌عاملی دارند. هدف اصلی او در روش کیو درگیرسازی فضای ذهنی (نگرش) در شرایط عینی (رفتار)، برای درک بهتر پدیده‌های مورد بررسی است.

نعیم بدیعی، عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبائی، در کتاب *سالنامه پژوهش و ارزشیابی در علوم اجتماعی و رفتاری*، در مقاله خود با عنوان *روش‌شناسی کیو*، جوانب مرتبط با این روش را توضیح داده است. در فصل سوم این رساله نیز روش‌شناسی کیو، به یاری منابع در دسترس، به تفصیل تشریح شده است. در این جا، به اختصار یادآوری می‌شود که بدیعی در مقاله خود، سه نوع

1. Q (QUANEL) methodology

2. William Stephenson

3. The Study of Behavior: Q – Technique and Its Methodology (1953)

4. Charles Spearman

5. factor analysis

6. data matrices

7. objective measures / R

8. subjective measures / Q

روش کیو (دسته‌بندی کیو بی ساختار^۱؛ دسته‌بندی کیو با ساختار یک‌سویه^۲؛ و دسته‌بندی کیو با ساختار دو سویه یا فاکتوریال دو سویه^۳ یا فاکتوریال) را معرفی می‌کند. بدیعی درباره روش کیو، می‌نویسد: در این روش، گویه‌ها یا مفاهیم مورد بررسی (مانند مضمون، عبارت، جمله، عکس و خبر) با کمک پاسخ‌گویانی که دارای ویژگی‌های مشترک باشند، با استفاده از مقیاس لیکرت و تحلیل عاملی ارزشیابی می‌شوند. این گویه‌ها روی کارت‌های مقیاس لیکرت، از کاملاً موافق تا کاملاً مخالف، درباره سنجش نگرش‌ها یا قابل استفاده و غیرقابل استفاده بودن گزاره‌ها (در مورد اخبار)، رتبه‌بندی می‌شوند، به صورتی که توزیع فراوانی گویه‌ها بر روی مقیاس لیکرت نرمال یا شبه نرمال باشد.

گویه‌ها، بر اساس پرسش‌های پژوهش، از میان مطالعات و پژوهش‌های انجام شده (فصل دوم رساله) انتخاب شدند. ۶۳ گویه نهایی (پرسشنامه پیوست رساله) در اختیار ۳۰ کارشناس دین، رسانه و سیاست قرار گرفتند تا آن‌ها را ارزشیابی و رتبه‌بندی کنند. گویه‌های مورد داوری و قضاوت به طور عمده به این موضوع‌ها مربوط بودند: سنت، دین، مذهب و آیین؛ نماز، نماز جماعت و نماز جمعه؛ رسانه‌های جمعی، تلویزیون و برنامه‌های آیینی؛ سیاست، قدرت سیاسی و انتخابات ریاست جمهوری؛ آیینی‌سازی، قدرت و رسانه‌ها؛ و تعامل‌های میان این حوزه‌ها.

ضرورت و اهمیت تحقیق

نقش‌ها و کارکردهای چندگانه آیین‌ها، آیین‌های مذهبی، و نماز عبادی سیاسی جمعه در ایران، از جمله در حوزه اعمال قدرت سیاسی و در عین حال نحوه حفاظت از سنت‌ها، اهمیت و ضرورت تحقیق در این باره را مورد تأکید قرار می‌دهند. همچنین، در این باره باید از کارکردهای دیگری چون استحکام اجتماعی، فرهنگی، اطلاعاتی، ارتباطی، گزینشگری عقیدتی و سرکوب و طرد دشمنان و تعریف، تفسیر و تبیین واقعیت این آیین نیز نام برد. نماز جمعه در ایران (که در فصل دوم رساله، به تفصیل تشریح شده است)، دارای کارکردهای متعدد نظارتی، پاسداری و حفظ انقلاب و نظام، تأثیرگذاری، مدیریت، ارشاد، و به ویژه مجرادهی و جهت‌دهی به تصمیم‌گیری‌های مردم در شرایط حساس به ویژه انتخابات نیز بوده است که توجه دقیق به این کارکردها اهمیت و ضرورت این تحقیق را بیشتر نشان می‌دهد.

آیین‌ها و کاربردها و تأثیرهای رسانه‌ای آن‌ها در جهان امروز، با توجه به فضای آیینی در ارتباطات جهانی و ملی، توسط نهادهای مذهبی و غیرمذهبی، در انباشت وسایل و امکانات و تسهیلات اطلاعاتی و ارتباطی، همواره نقش مهمی برعهده داشته‌اند. این نهادها، برای تحقق اهداف خویش، به انواع گوناگون منابع متوسل می‌شوند و برای اشکال مختلف قدرت، به ویژه قدرتی که در حوزه نظارتی آنان قرار گیرد، نهادها و پایگاه‌های گوناگون جدیدی را تولید و باز تولید می‌کنند. بررسی‌های سنخ‌شناسی انواع قدرت از جمله قدرت‌های اقتصادی، سیاسی و قهری، به ویژه قدرت

1. unstructured Q sort
2. structured Q sort
3. two-way factorial

نظامی، و ترکیب‌های متعدد نمادین آن‌ها به عنوان رزمایش‌های نظامی در نمایش‌های رسانه‌ای، منابع و نهادهای عالی آن‌ها را به مثابه کنش‌های نیت‌داری می‌بینند که در بافت‌های اجتماعی منتظم، از جمله در نهادهای مذهبی تحقق می‌یابند. جان تامپسون پژوهشگر معاصر آمریکایی، از قول پیربورديو^۱ جامعه‌شناس فرانسوی (۱۹۳۰-۲۰۰۲)، از این حوزه اجتماعی قدرت به عنوان «میدان‌های تعامل^۲» یاد می‌کند؛ مفهومی که در آیین‌ها به «فضای آیینی^۳» و مناسکی شهرت دارد و به اوج حال و هوای هیجانی و شور و جذبه معنوی نزدیک است (۱۰).

در این زمینه، رسانه‌ها می‌توانند از الگوهای فرهنگی تأثیر بپذیرند و آیین‌ها و آیین‌های مذهبی از مهم‌ترین الگوهای تأثیرگذار بر رسانه‌ها به شمار می‌روند. رسانه‌های جمعی ابتدا با انعکاس آیین‌ها، حجمی از مطالب را به این امور اختصاص می‌دهند و این الگوها می‌توانند بر بخش‌های مختلف اجتماعی مؤثر باشند و از این راه بر الگوهای روزنامه‌نگارانه، رسانه‌ای و ارتباطی نیز اثر بگذارند و متقابلاً از رفتارهای گوناگون افراد جامعه تأثیر بپذیرند. میان مناسک و آیین‌ها، اسطوره‌ها، فضای آیینی و مناسکی در رسانه‌ها روابط و کنش و واکنش‌های متقابلی ایجاد می‌شوند که خود نیز می‌تواند به جامعه شکل‌های گوناگون دهد. نماز جمعه مهم‌ترین نهاد نظارتی، عقیدتی، و مدیریتی در زمینه‌های فرهنگی ارشادی و مشروعیت بخش سیاسی است که از طریق شکل‌های گوناگون چون سخنرانی و خطابه، و در اشکال مختلف نمازهای جماعت، در مناسبت‌ها و مراسم گوناگون و آیین‌های متنوع اسلامی - شیعی، تقویت می‌شود. بررسی روابط میان این مناسبت‌ها، مراسم، مناسک و آیین‌ها، از آن جهت اهمیت و ضرورت دارد که آن‌ها منشأ انقلاب اسلامی و نظام‌اند و در عین حال حافظ و محور اساسی آن‌ها به شمار می‌روند و به آن‌ها باز می‌گردند. از همین روست که هدف این آیین حفظ موجودیت حاکمیت، دولت و منابع شخصیتی و سازمانی و سرمایه‌ای انقلاب و نظام است و منابع انسانی آن‌ها را در اشکال گوناگون تأمین می‌سازد. بر این اساس، شناخت دقیق‌تر این الگوی به نظر تعیین‌کننده و تأثیرگذار، به ویژه در شرایط متحول دنیای کنونی، امری بسیار ضروری است.

اهمیت موضوع تحقیق

اهمیت نماز جمعه در اسلام با توجه به اختصاص یکی از سوره‌های قرآن مجید به جمعه و آیه‌های ۹، ۱۰ و ۱۱ در این سوره به نماز جمعه، و نیز با توجه به دستورهای رهبران انقلاب اسلامی دربارهٔ ابعاد سیاسی این آیین و لزوم شرکت مردم در آن تا حدی مشخص می‌شود.

شاید یکی از نشانه‌های اهمیت نماز جمعه در مداومت، تکرار، و وسعت برگزاری آن هم باشد، چرا که این نماز تنها آیینی است که بیش از ۵۰ بار، یعنی در تمامی جمعه‌های هفته در سال، در سراسر ایران برگزار می‌شود، ضمن آن که در مناسبت‌های معین چون عید فطر، عید قربان، عید

^۱. Pierre Bourdieu

^۲. interaction fields

^۳. ritual space

غدیر و حتی روزهای تاسوعا و عاشورا نیز بر پا می‌گردد و رسانه‌های سراسری نیز در تمامی اوقات شرعی، از تمامی شبکه‌ها، شکلی از نماز (به ویژه نماز جماعت) را پخش می‌کنند. همچنین، «بیش از ۱۰۰ امام جمعه، که اغلب آن‌ها نویسندگان و مدرسان دانشگاه‌اند، خطیب نماز جمعه در سراسر کشور هستند. نماز جمعه با توجه به شهیدانی که در محراب تقدیم انقلاب کرده است، از نظر مقام معظم رهبری یکی از ارکان نظام است، و بزرگ‌ترین معجزه نظام به شمار می‌رود» (۱۱).

نماز جمعه در شکل دادن به نظام جمهوری اسلامی در ایران در دوره پس از انقلاب و سپس در اداره کشور و تداوم انقلاب نقش مهمی داشته است. نماز جمعه که نخستین بار در ابعاد میلیونی در تهران برگزار و گزارش رویداد آن، به شکل زنده (از طریق سی‌ان‌ان)، در سراسر جهان پخش شد، در نظر کارشناسان داخلی و خارجی مسائل ایران نقطه عطفی در ایجاد جنبش بود. نماز جمعه، در جریان انقلاب، جنگ، و در تمامی رویدادهای مهم در ایران نقش مؤثری در حفظ نظام ایفا کرد. این آیین، با مداومت برگزاری خود در سراسر کشور، و با اطلاع‌رسانی، آموزش و ارشاد مخاطبان، نقش مهمی در حفظ ایمان و روحیه مردم و نگهداری آن‌ها در صحنه اجتماع داشته است. به عبارتی، نماز جمعه ایفاگر نقش دستگاه «رهبری کشور» (۱۲)، و در توجیه مردم، دعوت به استقامت، و تحرک‌بخشی و حفظ مجموعه نظام نقش‌آفرین بوده است. بر این اساس، موضوع و پژوهش حاضر دارای این اهمیت است که تا حد امکان مشخص تر شود که این آیین نهادی یا نهاد آیینی چگونه چنین نقش‌هایی را ایفا می‌کند و در مسیر تحولی خود، به ویژه در زمینه‌های مهمی چون انتخابات، انتخابات ریاست جمهوری، و پخش رسانه‌ای این مراسم، دارای چه نقش‌ها و کارکردهایی بوده است.

سؤال‌های پژوهش

۱. آیین چیست و چه نسبتی با سنت و دین دارد؟
۲. مهم‌ترین ویژگی‌ها، نقش‌ها و کارکردهای اجتماعی سیاسی آیین‌ها چیست؟
۳. مهم‌ترین آیین‌های عبادی سیاسی در ایران کدام‌اند؟
۴. مهم‌ترین آیین‌های عبادی سیاسی در ایران چه ویژگی‌ها، نقش‌ها و کارکردهایی دارند، و کدام ویژگی‌ها، نقش‌ها و کارکردهای آن‌ها اهمیت بیشتری داشته‌اند؟
۵. مهم‌ترین آیین‌های سیاسی در ایران کدام‌اند؟
۶. مهم‌ترین آیین‌های عبادی سیاسی چه روابطی با مهم‌ترین آیین‌های سیاسی در ایران، به ویژه با انتخابات ریاست جمهوری، داشته‌اند؟
۷. نیرومندترین رسانه جمعی در ایران کدام است؟
۸. آیین‌های عبادی سیاسی و رسانه‌های جمعی، به ویژه با نیرومندترین آن‌ها، در جریان انتخابات ریاست جمهوری چه روابطی داشته‌اند؟

۹. آیین‌های عبادی سیاسی و رسانه‌های جمعی، در جریان برگزاری آیین‌های سیاسی در آینده چه روابطی خواهند داشت؟

۱۰. وجه یا وجوه مشترک دین و رسانه؛ و آیین و رسانه‌های جمعی نیرومند چیست؟

۱۱. روابط متقابل آیین‌های عبادی سیاسی و سیاسی، و رسانه‌های جمعی چه پیامدهایی، به ویژه در زمینه‌های آیینی‌سازی، عرفی‌سازی و جهانی‌سازی برنامه‌های رسانه‌ای، داشته‌اند؟

۱۲. روابط متقابل آیین‌ها و رسانه‌ها و آیینی‌سازی رسانه‌ای چگونه است و چه پیامدهایی ممکن است داشته باشد؟

پرسش‌های ۶، ۸ و ۹ اصلی‌اند و به طور مستقیم به موضوع پژوهش می‌پردازند؛ ۵ سؤال نخست و پرسش‌های ۷ و ۱۰، پرسش‌های زمینه‌ای و شناسایی‌کننده و فرعی‌اند؛ و دو پرسش ۱۱ و ۱۲ نیز پیامدهای این روابط آیینی را بررسی می‌کنند که مانند سایر پرسش‌های فرعی و در چارچوب بررسی مفهومی قرار دارند.

جمع‌بندی (فصل اول)

به نظر می‌رسد، نماز جمعه، این آیین عبادی سیاسی و دستورگذار در ایران، در سرپرستی کلان و خرد جامعه، و در قالب مدیریت آیینی و در تعامل با رسانه‌های سراسری، در زمینه انتخابات ریاست جمهوری نقش دارد. هدف اصلی این پژوهش، تعیین این نقش از طریق بررسی روابط متقابل نماز جمعه و رسانه‌های جمعی، به ویژه تلویزیون در انتخابات ریاست جمهوری در نه دوره گذشته است. ضمن آن که گمان می‌رود، خود این آیین نیز از روابط با رسانه‌های جمعی و تغییرات رسانه‌ای تأثیر می‌پذیرد. این هدف از طریق مطالعه درباره روابط متقابل دین و رسانه، با تکیه بر آیین‌ها، به ویژه آیین‌های مذهبی، مخصوصاً نماز جمعه در ایران، و پیوند با رسانه‌ها، به خصوص تلویزیون دنبال می‌شود. نتایج این پژوهش، از آن رو می‌توانند اهمیت داشته باشند که ممکن است بتوانند به شناخت بیشتر حاکمیت آیینی در ایران یاری دهند.

چارچوب نظری این پژوهش آیین است که به عنوان نظم‌دهنده کلی بحث‌ها درباره نماز جمعه، تلویزیون و انتخابات ریاست جمهوری، و تعامل این سه حوزه به کار می‌رود. مفاهیم نظری پژوهش نیز در زمینه‌هایی مانند آیینی‌سازی، و نقش تلویزیون در این باره و در پیوند با مضمون‌هایی چون دنیوی‌سازی و جهانی‌سازی شکل می‌گیرند. آیین بر اساس تقابل اندیشه و عمل سازمان یافته است. آیین کنش و عمل اجتماعی و تعالی بخشیدن به آشکارترین شکل‌های دو گانه اندیشه و عمل و از غیر آیین متمایز است. آیین اجرای داوطلبانه رفتار الگویی شده به شکل متناسب، برای تأثیرگذاری به صورت نمادین یا مشارکت کردن در زندگی جدی است. آیین، چه به عنوان پدیده‌ای جهانشمول و در عین حال جهانی و چه به مثابه ساختاری نظری، ابزاری تحلیلی است. کاربری این ابزار باید با تکیه

بر داده‌ها و مسیرهای تعیین‌کننده آن صورت گیرد و هدف تفسیر و تبیین روابط روشن، و تمایز مرزهای نظریه و داده‌ها در این تحلیل حفظ گردد. همچنین، برای جلوگیری از لغزش، ضروری است درباره رابطه آیین با گفتمان‌های وسیع‌تر بستر فرهنگی آن، که آیین بخشی از آن است، تأمل شود. آیین‌ها دارای ظرفیت‌های زبانی، نمایشی و ارتباطی متفاوتی هستند که بر همین اساس جایگاه‌های متفاوتی در رسانه‌های جمعی می‌یابند. رسانه‌های جمعی نیز برای نمایش دین، مذهب و آیین توان معینی دارند.

مفاهیم نظری پژوهش، بیشتر به آیینی‌سازی و انواع و اشکال آن باز می‌گردد. آیینی‌سازی شیوه‌ای راهبردی از کنش‌گری است. مفاهیم آیینی با تکیه بر آیین، آیین و ارتباط و رسانه، آیین‌های رسانه‌ای و سیاسی و ارتباطات آیینی، به یاری نظم‌بخشی و تأثیرگذاری نمادین، برای مدل‌دهی به رفتارها، واقعیت شناخته‌شده اجتماعی را نشان می‌دهند. همچنین، فعالیت‌های آیینی را می‌توان با دیگر شکل‌های فعالیت‌های اجتماعی مقایسه کرد. نیاز به آرای انتخاباتی سبب شده‌اند که نماز جمعه برای گسترش اندیشه‌های خود، به شکلی فزاینده، در مسیر جلب افکار عمومی، به رسانه‌های جمعی متوسل شود، که در این حالت، برنامه‌های رسانه‌ای و انتخاباتی را، بیش از پیش به آیین و فعالیت‌های مربوط به آن‌ها را به آیینی‌سازی نزدیک ساخته است. در فصل دوم این رساله، درباره مبانی و چارچوب نظری و مفهومی پژوهش، توضیح بیشتری ارائه شده است.

ضرورت و اهمیت تحقیق را می‌توان در نقش‌ها و کارکردهای چندگانه آیین‌های اجتماعی سیاسی، از جمله نماز جمعه، انتخابات و برنامه‌های آیینی تلویزیونی به ویژه موضوع‌های مربوط به آیین‌ها جست و جو کرد. نماز جمعه در ایران نقش‌ها و کارکردهای متعدد داشته که از مهم‌ترین آن‌ها ایجاد « فضای آیینی » و جهت‌دهی به تصمیم‌گیری‌های مردم در شرایط حساس در جهت پاسداری و حفظ انقلاب اسلامی نظام بوده است. این وظیفه از طریق ایجاد « فضای آیینی » میان آیین‌های عبادی سیاسی، برنامه‌های آیینی رسانه‌ای، و آیین‌های سیاسی، از جمله انتخابات، شکل می‌گیرد. برای تحقق این هدف، ضروری است که رسانه‌ها از الگوهای فرهنگی تأثیر پذیرند و آیین‌ها از مهم‌ترین الگوهای فرهنگی تأثیرگذار بر رسانه‌ها و نیز مؤثر از طریق رسانه‌ها هستند. در چنین شرایطی است که به نظر می‌رسد مخاطب به حال و هوای هیجانی و شور و جذبه معنوی نزدیک‌تر و برای حضور در صحنه‌های رأی‌دهی آماده‌تر می‌شود.

رسانه‌های جمعی با انعکاس آیین‌ها و مطالب مربوط به آن‌ها قصد دارند بر اجتماع تأثیر بگذارند. همچنین، رسانه‌های جمعی می‌کوشند الگوها و آیین‌های ارتباطی و رسانه‌ای را نیز تحت تأثیر قرار دهند، در حالی که گمان می‌رود، در عین حال خود آن‌ها نیز از این الگوها اثر می‌پذیرند. فضای ایجاد شده در جریان تعامل میان این آیین‌ها را فضای آیینی می‌گویند. فضایی که می‌تواند به جامعه، رسانه و آیین شکل و یا تغییر شکل دهد. آشنایی با این آیین‌ها و تعامل آن‌ها و این فضای آیینی برای شناخت فضای تصمیم‌گیری انتخاباتی در ایران اهمیت دارد و بسیار ضروری است. همچنین، اهمیت موضوع تحقیق، به سبب شناخت نقش‌ها و کارکردهای نماز جمعه به عنوان مهم‌ترین آیین عبادی سیاسی در تعامل با فراگیرترین و مؤثرترین رسانه، یعنی تلویزیون، آن هم در

جریان مهم‌ترین رویداد سیاسی در ایران اهمیت آشکاری دارد.

پژوهش درباره این موضوع، با رویکرد ویژه‌ای که در بخش مرور بر مطالعات و تحقیقات این رساله آمده یعنی آیین الگویی، و با توجه به رویکرد این پژوهش به مسائل انقلاب ایران و نقش آیین عبادی سیاسی نماز جمعه، در پیوند با رسانه‌های مدرن، به ویژه در جریان برگزاری آیین سیاسی انتخابات ریاست جمهوری، تازگی دارد.

پی‌نوشت‌ها (فصل اول)

1. Annabelle Sreberny. Mohammadi, Ali Mohammadi, *Small Media, Big Revolution, Com., Culture, and the Iranian Revolution*, University of Minnesota Press, 1994.
2. Nick Couldry, *Media Rituals, A Critical Approach*, Routledge, © 2002, N.Couldry, PP.18-21.
3. Catherine Bell, *Ritual Theory, Ritual Practice*, Oxford University Press, 1992© 1992, by C.Bell. 270 PP. New York, Oxford.p.3.
4. Eric Rothenbuhler, *Media Rituals: A Critical Approach*, European Journal of com. © 2004, Sage Pub. No.3.
- Eric Rothenbuhler, *Ritual Communication; From Everyday Conversation to Mediated Ceremony*, © Sage Pub. E.Rothenbuhler, 1999.
5. Ibid, p.27.
6. Ibid.

۷. ر.ک. به: منابع فصل دوم - بخش یکم.

۸. ر.ک. به فهرست اسامی پژوهشگران و کارشناسان در پیوست مربوط به فصل ۳ و منابع پژوهشی.

۹. دکتر یونس شکرخواه، دکتر نعیم بدیعی، *روزنامه‌نگاری سنتی و روزنامه‌نگاری سایبر در جامعه اطلاعاتی و آثار فن‌آوری‌های نوین ارتباطی بر آزادی بیان*، فصلنامه علوم اجتماعی، ویژه‌نامه علوم ارتباطات، شماره‌های ۲۸ و ۲۹ زمستان ۱۳۸۳، بهار ۱۳۸۴ صص ۱۳۳-۱۷۳.

۱۰. جان ب. تامپسون، *رسانه‌ها و مدرنیته؛ نظریه اجتماعی رسانه‌ها*، مترجم مسعود اوحدی، انتشارات سروش، چاپ اول، تهران: ۱۳۸۰، صص ۱۹ و ۲۵.

۱۱. حجت الاسلام سید رضا تقوی، *سخنرانی پیش از خطبه‌های نماز جمعه*، ۸۵/۵/۷، شبکه اول سیمای جمهوری اسلامی ایران (۱۱ شب).

۱۲. *با رهبر در سنگر جمعه*، شورای سیاست‌گذاری ائمه جمعه، ۱۳۷۳، ص ۱۸.

فصل دوم. مبانی و چارچوب نظری و مفهومی تحقیق؛

آیین، ارتباط و ارتباطات آیینی

در فصل دوم، مبانی و چارچوب نظری و مفهومی، در ده بخش تشریح شده‌اند. بخش‌های اول تا سوم، مفاهیم و کلیدواژه‌های پژوهش را به شکل نظری و عملی (کاربردی)، در پیوند با یکدیگر توضیح می‌دهند تا زمینه‌های بحث کاملاً روشن شوند. در بخش سوم در این مباحث، به عنوان مقدمه‌ای برای مبانی پژوهش (نظریه‌های آیین‌سازی)، چارچوب نظری (آیین) و چارچوب مفهومی پژوهش (آیین‌سازی) را تشریح کرده‌ایم. رویکردهای آیینی و ارتباطی پژوهشگران عمده که از آن‌ها یاد شده، به تمامی در چارچوب نظری، یعنی در محدوده‌های مدل و الگوی آیین مورد تأکید قرار دارند که در پیوند با یکدیگر، و در قالب آیین طرح و مورد بررسی قرار گرفته‌اند. بخش چهارم، مروری است بر پژوهش‌های انجام شده‌ای که به این تحقیق یاری داده‌اند. بخش‌های پنجم و ششم نماز جمعه در کشورهای مسلمان و ایران، بخش هفتم قدرت سیاسی، بخش هشتم سنت، قدرت و سیاست آیینی و بخش نهم ارتباط آیینی و قدرت نمادین در ایران، چارچوب نظری و مفهومی را بسط می‌دهند. بخش دهم، جمع‌بندی و نتیجه‌گیری بخش‌های مختلف فصل دوم را در بر دارد.

مقدمه

۱. مبانی نظری

مبانی نظری تحقیق را نمونه‌هایی از پژوهش‌ها و نظریه‌های جامعه‌شناسانه و ارتباطی شکل می‌دهند که به مفاهیم آیین و آیین‌سازی توجه دارند. در این زمینه مطالعات و آرای پژوهشگرانی مورد تأکید یا اشاره قرار دارند که نسبت به دین و آیین مطالعات، تحقیقات و تأمل مداوم و تا حد امکان متمرکز و دقیقی را به انجام رسانیده‌اند. دامنه آیین و فعالیت‌های تاریخی آیین در ایران از قبل از اسلام تا امروز و در سایر نقاط جهان، بسیار گسترده و قابل مطالعه است. نظریه‌های مورد بررسی، به همین نسبت، به عنوان رویکردهای متفاوت نسبت به آیین، متنوع‌اند و نمونه‌هایی از مطالعات رسمی و انتقادی را شامل می‌شوند. همچنین، دامنه پژوهشگران را افرادی تشکیل می‌دهند که به آیین، به عنوان پدیده‌ای بیشتر اجتماعی توجه داشته‌اند. شناخته‌شده‌ترین این افراد، عبارت‌اند از: